

Нова ритуалістика

Світлана КУХАРЕНКО

**ПРИДОРОЖНІ ПАМ'ЯТНИКИ:
СУЧАСНИЙ ФЕНОМЕН, АБО ТЯГЛІСТЬ
НАРОДНИХ ТРАДИЦІЙ****Svitlana Kukharenko. Roadside Memorials: A Contemporary Phenomenon or Continuity of the Folk Traditions.**

У статті представлено огляд частини світової наукової літератури щодо одного з феноменів сучасного життя — придорожніх пам'ятників жертвам автокатастроф.

Представники найрізноманітніших дисциплін (в т.ч. історії, релігії, психології, соціології, антропології, фольклористики, культурологічної географії, дорожньої безпеки, попкультури, досліджень смерті, досліджень реакцій горя та жалоби, а також меморіальної культури) розглядають із різних точок зору феномен неофіційних пам'ятників, і особливо пам'ятників придорожніх.

У численних публікаціях зазначається, що придорожні меморіали — відносно новий феномен, породжений ерою автомобілів. Безперечно, явище це пов'язане зі збільшенням кількості автомобілів на дорогах, коли вони стали одним із головних засобів пересування, проте сама традиція позначати місце нещасного випадку чи насильницької смерті зовсім не нова. Кларк і Чешієр (Clark and Cheshire), говорячи про придорожні пам'ятники як знаки подорожніх смертей, зазначають, що “за своєю суттю ця традиція — у вигляді могили чи знака іншого роду — значно старша за дороги і є, практично, ровесницею самого мандрівництва. Доісторичні торговці бурштином, кременем та будівельним каменем часто ховали померлих обабіч шляхів в Центральній Європі” (Clark & Cheshire 2003-2004, 204). Такій смерті, неналежному похованню померлого та вірі в позаземне існування душ померлих приділяли значну увагу, їх боялися, й є докази, що придорожні пам'ятники

були в тій чи іншій формі в багатьох культурах багатовікової століть тому.

Найперші приклади позначання трагічної смерті походять із класичної літератури: Софоклова Антігона, Шекспірівський Гамлет, Енеїда, Макбет. У цих творах або з'являється привид людини, яка загинула насильницькою смертю, або наголошується на необхідності належного похорону (Grainger 1998, 73-79). Пишучи про сучасні грецькі придорожні меморіали, Саккопулос (Saccopoulos) зазначає, що “присутність монумента на місці, де сталася смерть, спостерігалася ще в античності. Древні греки ставили пам'ятники загиблим воїнам на полях битв” (Saccopoulos 1986, 146).

Трагічну дочасну смерть вважали особливою в багатьох культурах. Наприклад, в Індії вірили в злого духа Bhûts, що постав із “людини, яку спіткала насильницька смерть через нещасний випадок, самогубство чи страту” (Crooke 1968, 234). Хоча причини смерті могли бути різними, спосіб позначання місця, де вона сталася, був незмінним: насип або купка каміння, гілок або паличчя були індикаторами такої “поганої смерті:

Перехожі кидали каміння на купу, щоби вмилоствити розлюченого духа нещасної людини, який начебто оселявся на тому місці... Подібні насипи роблять на рівнинах, де мандрівники померли нагло, від хвороби чи в якийсь незвичний спосіб (Walhouse 1878, 22).

Коли довкола не заходилося потрібного матеріалу для позначення місця “поганої смерті”, традиція вимагала вжити інших заходів: “а де каміння немає, нав'язують мотузки на найближчий кущ тернини за традицією, що побутує на просторі від Китаю до Ірландії...” (Walhouse 1878, 22).

Подорожі на великі відстані завжди пов'язувалися з ризиком наглої смерті та термінового похорону. Людину, яка померла через нещасний випадок, ховали на узбіччі, на місці смерті, і таке місце зазвичай позначали хрестом. Наприклад, у французькій провінції Бретані в ХІХ столітті:

Якщо дорогою трапився нещасний випадок і хтось нагло помер, треба поставити хреста на те місце, інакше душа загиблого не заспокоїться, доки подібний випадок не трапиться на тому самому місці. Ці хрести, зроблені з каміння чи дерева, є пам'ятниками. В місцевості От-Корнуел, коли проходять повз ці “хрести нещастя”, заведено кидати камінця до їх підніжжя (Sebillot 1968[1886], 252-253).

У Швеції відомі *offercasts* (від *offer* – “жертва, пожертва” та *kast* – “кидання”) насипи галуззя чи каміння, накидані мандрівниками, і які були “безпосередньо пов’язані з місцем, де сталася смерть на дорозі чи при дорозі через убивство, п’янство, переохолодження, бійку чи дорожню аварію” (Petersson 2009, 77). Цю практику в Швеції задокументовано в середині XVI ст., проте ширша “народна традиція позначати місце наглої смерті каменем або хрестом, або викарбовувати хрест та ім’я померлого на стовбурі найближчого дерева, здається, є принаймні з XX століття” та зберігалася аж до 1930-х рр. (Petersson 2009, 77-78).

Серед слов’ян Європи також було заведено позначати місце випадкової чи насильницької смерті. Героїчна смерть заради інших, місце якої зберігається в народній пам’яті, також пов’язане з сучасною традицією встановлення пам’ятників: Іпатіївський літопис під роком 6721 (початок XIII ст.) свідчить, що могилу, яка водночас була пам’ятним хрестом, було споруджено на місці, де 1213-го року біля села Зимно (під Володимиром Волинським) загинув Клим Христинович, дружинник князя Данила Галицького (Шляпкін 1906, 9). До того ж, існувала традиція, за якою вбивця встановлював “пам’ятник своїй жертві на місці, де вчинив убивство, заради спасіння душі вбитого” (Rajkovic 1988, 170). Описуючи польські традиції XVI-XIII століть, Ян Бистрон (Jan Bystron) зауважив, що “на місцях нещасних випадків, особливо фатальних, споруджували хреста” (Jan Bystron 1976 [1892], 117). Оскільки такі місця часто були обабіч доріг, їх було добре видно і їхнє значення було добре всім відоме, мандрівники мали кинути на таке місце бодай гілку, а прочани дорогою до святих місць підпалювали такі купи гіляччя.

Втім, схоже, традиція позначати місце наглої смерті в неслов’янських країнах Європи до XX ст. звелася до дорожніх аварій, а самі пам’ятники стали радше провінційним явищем, тобто хрести все ще трапляються вздовж доріг, але не в центральних зонах, а, переважно, поза великими містами. На слов’янських теренах, особливо східно- та південнословянських, ситуація протилежна: придорожні пам’ятники є звичним явищем як міського, так і сільського ландшафту навіть на початку XXI століття.

Разом із європейськими колонізаторами традиція позначати місце наглої смерті імігрувала до Но-

вого Світу. Сучасні американські придорожні меморіали дуже нагадують мексиканські “дескансос” (*descansos*, в перекладі з іспанської – “місця відпочинку”), відомі ще з XVI ст. як місця, де, прямуючи до цвинтаря, похоронна процесія зупинялася перепочити та ставила труну на землю (Weir 2002, 1). Їх також задокументовано в XVIII ст. в Південно-західних частинах США (Barrera 1991) та Північної Мексики (Griffith 1992), де до пам’ятників належали не лише хрести, що символізували зупинки похоронної процесії, але також і хрести жертвам убивств. У своєму листі від 1783 р. комендант-генерал провінції Нова Іспанія писав до інтенданта Сонори (місто в сучасному штаті Арізона) про єпископа Сонори, який “був дуже занепокоєний звичаєм ставити хрести там, де апачі вбивали мандрівників” (Griffith 1992, 101). Дослідники в цілому погоджуються, що північноамериканські придорожні пам’ятники поширилися з Південнозахідної Америки, зокрема з Мексики, через емігрантів і культурні запозичення, і що своїм корінням вони сягають іспанської культури, римського католицизму та багатотрічних мексиканських традицій (Henzel 1989, 95, 104; Weir 2002; Collins&Rhine 2003; Thalsen 2006).

Можна розмежувати початок традиції увічнювати жертв наглої смерті та початок досліджень меморіалів, що символізують таку смерть. У Північній Америці, наприклад, неофіційна меморіалізація смертей на дорогах почалася десь на початку 1980-х (Monger 1997; Thalsen 2006), у той час як північноамериканські дослідження придорожніх пам’ятників розпочалися близько 1990-го року. Райан (Ryan) вважає, що “поширений ‘придорожній’ феномен позначати наглу насильницьку смерть” виник у Західному світі після 1945-го р., коли “завдяки кіно та телебаченню... світ дізнався про жахи таборів смерті, що їх чинили фашисти під час Другої світової, а також про цинічне позбування тіл у тих таборах” (Ryan 2004, 52-53). З іншого боку, як вважає вчений, публічна сакралізація місць, де сталася нагла смерть, відбувається впродовж останніх 20-ти років і має “численні, проте неусвідомлені фольклористичні/народно-релігійні передумови” (Ryan 2004, 52) у формі символів пам’яті, воскресіння та безсмертя, таких як хрест або квіти та вінки, що мають багатотлітню історію.

У Європі сучасний феномен меморіалізації жертв автокатастроф почався дещо раніше, ніж у Пів-

нічній Америці — десь у 1960-х (Rajkovic 1988; Saccoroulos 1986), хоча традиція увіковічнювати “погану смерть” сягає сивої давнини. Свідченням наявності цього феномена можуть слугувати не лише фізичні монументи чи письмові записи про них, але й “легенди про різноманітні фатальні випадки, в яких згадуються пам'ятники жертвам таких трагічних випадків” (Rajkovic 1988, 171). Райкович наводить кілька відомих типів легенд, як-от “легенди про вбивство поміщика, про “сватовську гроблю” (місця, де в сутичці загинули всі учасники весілля), легенди про вбивство батьків і таке інше” (Rajkovic 1988, 171). Легенда, щоправда, не є доведеним історичним фактом, отже до неї треба підходити обережно. Герман Босінгер (Hermann Bausinger) наголошував на зв'язку між речами та легендами, кажучи, що річ не витворює легенди, радше викликає її інтерпретацію: “хрести та пам'ятники невідомого походження, розташовані в незвичних місцях, провокують інтерпретацію, то ж люди говорять про смерть і переступ там, де немає фактичних доказів реальних подій такого характеру” (цит. за Rajkovic 1988, 171). Називання місць, де відбулися вбивства, та топоніми з легенд про смерть є іншим прикладом поширеної європейської традиції увічнювати місце смерті (Rajkovic 1988, 171).

За останні 15 років традиція встановлювати придорожні пам'ятники поширилася в багатьох країнах, у тому числі в Австралії, Новій Зеландії, Південній Америці (Hartig&Dunn 1998, Clark&Cheshire 2003-2004, Clark&Franzmann 2006). Цю традицію також зафіксовано в Австрії, Італії, Румунії (Rajkovic 1988, 172); в Ірландії придорожні меморіали були принаймні з XIX століття (Sebillot 1968 [1886], 253; Walhouse 1878, 22), існують і досі¹. Практика позначати місця дорожніх смертей хрестом або капличкою стала популярною на початку 1990-х в Арабських Еміратах і Йордані (Kennerly 2005, 104). В Ірані є традиція споруджувати позначки про дорожні аварії і прикріплювати до них фото жертви (Monger 1997, 113). На загал, цей феномен став інтернаціональним і настільки популярним, що, як підкреслював Талсон (Thalson), “спорудження пам'ятника стає стандартною і навіть очікуваною реакцією на певний тип смертей” (Thalson 2006, 187).

Ситуація з дослідженням сучасних меморіалів, що символізують смерть (у тому числі на дорогах), відрізняється по різних країнах. Наявні дослідження є переважно регіональними, проте поліметодичними, крос-дисциплінарними та ґрунтуються на польових дослідженнях авторів. Такі дослідження проводяться в Австралії (Smith 1999), Мексиці (Barrera 1991, Weir 2002), Канаді (Churchill 2007), Австрії (Köstlin 1992), Англії (Ryan 2004) та Швеції (Petersson 2009), але більшість досліджень припадає на Сполучені Штати (Barrera 1991, Griffith 1992, Haney, Leimer, Lowery 1997, Monger 1997, Everett 2002, Reid and Reid 2001, Thalson 2006, Villareal 2002, Kennerly 2005, Wagner 2008 та ін.).

Лише кілька дослідників розглядають меморіали у порівняльному контексті з огляду на їхній дедалі зростаючий інтернаціональний характер. Наприклад, Роберт Сміт (Robert Smith 2003), а також Кларк і Чешієр (Clark and Cheshire) порівнюють австралійські та американські меморіали. Вони розглядають придорожні пам'ятники як інтернаціональний феномен, що ґрунтується на спільних ставленнях і віруваннях, а подібність меморіалів по всьому світові свідчить, на їхню думку, про те, що “здіяні спільні сили, які генерують бажання зберігати пам'ять про втрачене життя, і що ці сили прямо пов'язані з природою сучасного суспільства” (Clark&Cheshire 2003-2004, 216). Кларк і Францман (Clark and Franzmann) порівнювали меморіали в Австралії та Новій Зеландії. На їхню думку, інтернаціональний характер пам'ятників може бути спричинений тим, що держава та офіційна церква в очах людей втрачають свій авторитет, а через пам'ятники люди натомість “утверджують самопроголошені повноваження у намаганні увічнити пам'ять дорогої людини” (Clark&Franzmann 2006, 584).

Для позначення приватних меморіалів використовуються різні терміни: “придорожні посмертні меморіали” (Jon and Cynthia Reid 2001, 341); “спонтанні каплички” (Santino 2006, Churchill 2007). Талсон (Thalson 2006, 55) вважає слово “посмертні” в цьому контексті зайвим і відстоює назву “меморіал” на противагу “капличці”, оскільки меморіал “наголошує на фактові, що вони — місця пам'яті” (Thalson 2006, 53), а Джек Сантіно (Jack Santino) вважає назву “спонтанні каплички” вдалішою за “придорожні меморіали” чи “тимчасові меморіа-

¹ <http://www.iol.ie/~roadside/dates.htm> — звідна таблиця жертв автокатастроф у Ірландії.

ли”, оскільки слово “спонтанні” віддзеркалює їхню неофіційну природу; крім того, така назва охоплює жертв не лише дорожніх аварій, але й будь-якої дочасної смерті та вказує на те, що пам’ятники можуть з’явитися в будь-якому місці, не лише на узбіччі дороги (Jack Santino 2004, 369). Деякі дослідники вживають слово “хрести”, “посмертні пам’ятники”, “пам’ятники на зубіччях доріг”, “каплички”, “тимчасові меморіали” тощо.

Незважаючи на різноманітність їхнього дизайну (що залежить від певної культури), форма меморіалів є дуже подібною в різних країнах: вони постають у формі простого чи декорованого хреста, монумента, меморіалу, каплички, квітів із портретом жертви та/чи таблички з написом, іменами, датами. На загал, меморіали мають певні ключові елементи та деякі суто декоративні. Дизайн і декорації залежать від етнічних або релігійних особливостей тих, хто їх споруджує (наприклад, у Греції монументи мають вигляд вишуканих капличок, що слугують місцями паломництва і до котрих прикріплюють ікону разом із лампадкою, що символізує душу загиблого (Monger 1997), але все частіше на пам’ятниках спостерігаються “елементи, що символічно поєднують придорожні пам’ятники з культурою модернізму та модернізації” (Weir 2002, 209). Такі елементи включають частини розбитого автомобіля, використання емблем і символів, що вказують на приналежність загиблого до певної групи, а також фотографії загиблих. З іншого боку, попри те, що їхня форма є порівняно стабільною, варіативність меморіалів є досить суттєвою, що дало змогу деяким дослідникам розглядати придорожні пам’ятники як “народне мистецтво” (Leimer 1998).

В колишній Югославії було кілька форм, традиційно пов’язаних із феноменом смерті: вінки, хрести, плити чи меморіальні дошки, монументи та (певно, типово південнослов’янська форма) меморіальні джерельця (Rajkovic 1988, 174). Коли такі пам’ятники з’являються обабіч дороги, носії культури безпомилково інтерпретують їх як знак трагічної смерті на трасі.

Поширилися також меморіали та меморіалізація в інтернетній мережі. Про попит на такі пам’ятники свідчить кількість вебсайтів, на котрих бажаючі можуть їх замовити. Наприклад, на сайтах www.RoadsideMarkers.com або www.Artislife.com можна придбати як уже готові меморіали, так і набори для створення їх власноруч.

Можна також створити віртуальний пам’ятник без спорудження матеріального. Такі інтернетні пам’ятники не відрізняються радикально від традиційних, хоча й функціонують дещо по-іншому. Де Вріес і Разерфорд (Vries and Rutherford 2004) вбачають у мережевій меморіалізації новий постмодерновий похоронний ритуал. Проаналізувавши зміст 244-х веб-меморіалів із Віртуальних Садів Пам’яті (Virtual Memorial Gardens), вони показали, що інтернетні меморіали широко запозичують від “загальноприйнятих”, а також від традиційних ритуалів, і дозволяють висловити почуття скорботи приватних осіб у публічному місці, відтак створюючи більш демократичнішу колективну пам’ять і міжособистісні стосунки. Вони також дають змогу зберігати нерозривний зв’язок із загиблим.

У своєму дослідженні цифрових технологій, що впливають на процес меморіалізації, Сара Герберт (Sara Herbert 2008) вважає інтернетні меморіали (разом із іншими формами цифрових меморіалів, як-от відео меморіали та висловлювання скорботи на сайтах соціальної підтримки) новою культурою взаємодії. Дослідниця вказує, що цифровий простір не є цілком демократичним із огляду на наявність модераторів, і що в електронних меморіалах приватний простір змішується з публічним, оскільки індивідуальне повідомлення сягає велетенської аудиторії та може впливати на ставлення до трагедії. Герберт вказує на ширші можливості впливу віртуальних меморіалів: колективна скорбота стає ще й поштовхом до активних дій і обговорення складних питань.

Памела Робертс (Pamela Roberts 2004), проаналізувавши ефект інтернетної меморіалізації на родичів, дійшла висновку, що віртуальна меморіалізація зовсім не є кепською заміною традиційних заходів, до яких вдаються люди в стані скорботи. Натомість така меморіалізація є важливим додатком, що дає змогу таким людям підтримувати зв’язок із померлими та поширити стосунки з людьми, які мають подібний досвід утрати.

Підходи до інтерпретації фізичних пам’ятників також відрізняються. Наприклад, Гейні, Леймер і Лоуері (Haney, Leimer and Lowrey 1997) у своїй праці розглядають меморіали з соціологічної точки зору, зокрема наголошують, що насильницька смерть витворює ситуацію загрози соціуму. Унікальною реакцією на цю загрозу й стають пам’ятники.

Гартіг і Данн (Hartig and Dunn) застосовують підхід культурної географії і наголошують, що придорожні меморіали слугують “глюорифікації проблематичної гіпер-маскулітності” (Hartig and Dunn 1998, 19), яка, на жалі, домінує (саме тому і є проблематичною) в економічно та культурно занедбаних місцевостях.

Зоріца Райковіч (Rajkovic) стала першою дослідницею, яка розглянула придорожні меморіали в дискурсі символічної комунікації, що відбувається на двох рівнях: рівень успадкованих символів (як-от хрест, вінок, фото загиблого чи гілочка дерева) та рівень поетичних метафоричних символів (наприклад, фото зламані гілки символізує дочасну смерть у молодому віці) (Rajkovic 1988, 174).

Деніел Уейер (Daniel Weir) у своєму дослідженні поєднав символічний підхід із культурно-географічним. На відміну від Райкович, яка аналізувала комунікацію в площині “меморіали - перехожі”, Уейер намагався провести інтра-культурний діалог, інтерпретуючи поетику місця в культурному контексті (Weir 2002, 9). У Мексиці, стверджує він, придорожні меморіали є священними місцями на кшталт церковних капличок; вони представляють багатосотрічну традицію та віддзеркалюють гібридну культуру, а, точніше, суміш сучасної, середньовічної та мексиківської культури.

Сандра Віллареал (Sandra Villareal) і Дебора Уагнер (Deborah Wagner 2008) досліджують придорожні меморіали з антропологічної точки зору. Віллареал досліджує значення місць, що їх люди споруджують для увічнення пам'яті та для жалоби, як-от придорожні меморіали, цвинтарі тощо. Вона також розглядає відвідування таких місць родичами загиблих як паломницький ритуал (Villareal 2002).

Коллінз і Райн (Collins and Rhine) застосовують феноменологічний підхід, аби з'ясувати значення меморіалів для тих, хто їх встановлює. Дослідники дійшли висновку, що насправді ці люди не керуються у своїх діях бажанням розповісти стороннім про власний біль чи попередити водіїв. Іншим висновком стало те, що меморіали опинилися в центрі безконачних дебатів тих, хто “за”, і тих, хто “проти” через свою неоднозначність: кожен із них розташований на місці безпосередньої загибелі людини і в кожному закладений “священно-релігійний” характер і певний дух (Collins and Rhine 2003, 236).

Деніс Талсон (Denis Thalson) розглянув емоційні та практичні функції меморіалів із позиції гу-

маністичної географії та ритуальних студій. Він найпершим звернувся до нового для США типу меморіалів (меморіали жертвам вуличних убивств), що з'явилися за останні 10 років. Такі меморіали відрізняються від придорожніх не лише формою, посилом і функцією; ці два типи меморіалів висвітлюють ще й різні культурні контексти. Талсон розглядає придорожні меморіали як провінційний феномен, а меморіали жертвам вуличних убивств — як міський (Thalson 2006, 5).

В рамках досліджень дорожньої безпеки Ентоні Чорчілл (Anthony Churchill 2007) провів унікальне експериментальне дослідження і довів безпідставність двох протилежних припущень: 1) меморіали загрожують безпеці водіїв (як твердять ті, хто створює закони, що забороняють придорожні меморіали), 2) сприяють безпеці руху (як твердить чимало водіїв і пересічних громадян).

Джефрі Келлует (Jeffrey Caillouet) розглядає меморіали з психологічної і соціологічної точок зору, а саме як ритуал встановлення меморіалів впливає на виконавців і на громади, на території яких розташовано меморіали. Він твердить, що придорожні меморіали приносять користь не лише невтішним родичам, але часто провокують зміни на краще всередині громади (Caillouet 2005).

Ребекка Кеннерлі (Rebecca Kennerly) застосовує виконавську парадигму в своєму дослідженні та відслідковує, як сучасні придорожні меморіали надихають виконавців різних ґтибів: композиторів, кінопродюсерів, хореографів, танцюристів, фотографів, а також представників академічних дисциплін (Kennerly 2005).

Оскільки люди, які встановлюють меморіали, часто не в змозі пояснити значення власних дій (Collins&Rhine 2003, 232), дослідники намагаються інтерпретувати їхні функції: меморіали попереджають водіїв про небезпеку руху (Monger 1997, 114; Smith 1999, 103); служать живим нагадуванням про загиблого (Collins&Rhine 2003, 234; Thalson 2006, 108) та про цінність життя (Villareal 2002); закликають публічно визнати несправедливість (Callouet 2005, 107). Меморіали виконують іще й терапевтичну функцію: вони стали, як Леймер (Leimer) висловився, “цілющим бальзамом”, що надає можливість вивільнити негативні почуття, відкрити демонстрацію яких суспільство часто не схвалює, наприклад, горе, провина та ненависть до людей, винних у трагедії. Це од-

на функція придорожніх меморіалів — установлення контролю над трагічною та несподіваною подією: Леймер (Leimer 1998) уживає фразу “право власництва щодо смерті” на означення бажання родичів зробити щось для загиблого, чого вони не в змозі були зробити в момент смерті.

Оскільки їхня кількість продовжувала зростати, придорожні меморіали почали розглядати як проблему в Північній Америці в середині 1990-х (Kennerly 2005, 116). Саме тоді почалися спроби регулювати цю традицію за допомогою державних законопроектів, у яких визначено, хто має право встановлювати меморіал, його розмір, форму, колір, як довго він стоятиме та як за ним треба доглядати. У США немає єдиного федерального закону щодо меморіалів, тому кожен штат застосовує власні. Принаймні 39 штатів мають регуляторні акти, що нерідко є неузгодженими та містять багато протиріч (Thalson 2006, 121). Наприклад, у штаті Вісконсин неофіційні пам'ятники заборонено, проте, якщо вони з'являються, їх толерують впродовж року. Родичам, однак, дозволяється висаджувати меморіальні дерева чи квіти на місці трагедії. У штатах Техас, Флорида, Вашингтон і Вайомінг родичі можуть подати письмове прохання про встановлення стандартизованих меморіалів, які дорожня служба встановить безкоштовно. У штатах Каліфорнія, Нью Мексико, Вірджинія, Колорадо та Луїзіана за встановлення пам'ятника родичам доводиться платити (сума сплати в кожному штаті різна). На Алясці ж такі пам'ятники є цілком легальними². Те, що люди продовжували (і продовжують) встановлювати меморіали попри заборону, змусило деякі штати суттєво обмежити несанкціоноване встановлення пам'ятників, дозволяючи лише меморіали, встановлені неурядовою організацією MADD (Mothers Against Drunk Driving — Матері проти кермування у стані сп'яніння). Із 13 канадських провінцій шість не мають офіційних законів щодо меморіалів; одна забороняє встановлення пам'ятників; ще одна не радить їх встановлювати, проте й не забороняє, а решта провінцій намагаються бути чутливими до людського горя та неофіційно дозволяють їх (Churchill 2007, 13). У Новій Південній Шотландії (Австралія) вста-

новлювати придорожні меморіали протизаконно (Hartig & Dunn 1998, 10).

Отже, в Північній Америці придорожні меморіали бувають як неофіційними, так і офіційними. Втім, офіційні пам'ятники родичам загиблих видаються недостатніми: “офіційні меморіали мають уніфікований вигляд, розмір і мету, а також є секулярними за своєю орієнтацією. Вони регульовані, статичні та цілеспрямовано позбавлені жодної індивідуальності” (Clark&Franzmann 2006, 585); вони є уособленням контролю з боку влади. Такий стан речей призводить до подвійної меморіалізації: “навіть якщо родичі загиблих спрямовують прохання про встановлення санкціонованого пам'ятника, вони часто встановлюють поруч ще й несанкціонований” (Kennerly 2005, 136).

Придорожні меморіали нерідко стають ареною затятих баталій. Ті з них, які мають форму хреста, викликають протест представників нехристиянських конфесій (наприклад, протести юдеїв у штаті Флорида (Collins&Rhine 2003, 222)), а також атеїстів, які вбачають у придорожніх пам'ятниках релігійну пропаганду. Є й організована опозиція меморіалам з боку, наприклад, Фундації “Свобода від релігії” (Freedom From Religion Foundation) та Спільки за відстоювання американських цивільних прав (American Civil Liberties Union).

Висновки

Придорожні меморіали розташовані на символічному перехресті: на межі життя і смерті, приватного та публічного, матеріальної культури та вірувань у потойбічне існування душі, релігійного та секулярного, священного та повсякденного. Традиція їх установа набула глобального характеру, бо “придорожня меморіалізація є відповіддю на низку факторів — як-от стиль кермування, етнічні та культурні традиції, історичні прецеденти, постмодернізм, глобалізація та індивідуалізм — жоден із яких не є прерогативою певної місцевості чи культури” (Clark&Cheshire 2003-2004, 219). З іншого боку, відзначення трагічної смерті на дорозі не є новітнім феноменом. Як правильно підкреслила Райкович, сучасне ставлення до смерті переважно успадковане з минулого:

Щодо увічнення пам'яті жертв автокатастроф... потреба з попередніх часів позначати місце смерті спрацювала саме тоді, коли виник новий тип трагічної дочасної смерті (Rajkovic 1988, 173).

² Із законами та регуляціями вісімнадцяти штатів США можна ознайомитися тут: <http://www.descansos.org/links.shtml#STATE>.

Виглядає, що там, де традиційні народні звичаї все ще побутують, пам'ятники привертають до себе мало уваги з боку як дослідників, так і широкого загалу, проте особлива соціально-політична ситуація в США та інших країнах західного світу спричинила не лише до поширення меморіалів, збільшення наукових розвідок про них і публічного обговорення, але й до протестів проти них. Численність і розмаїття форм увічнювання пам'яті загиблих у західних країнах віддзеркалює проблеми та зміну цінностей в західній культурі: смерть стала "невидимою", де-ритуалізованою, прогресує розчарування в традиційних релігійних інституціях, а також спостерігається втрата сенсу чинних поховальних ритуалів (Haney et al., 1997). Придорожні меморіали наче покликані компенсувати відкинуті традиції жалоби (Clark & Franzmann 2006, Collins and Rhine 2003, Santino 2006), надати можливість людям прийма-

ти участь у подіях, пов'язаних зі смертю їхніх рідних, і демонструвати горе замість приховувати його (Haney et al. 1997). Популярність меморіалів можна також частково пояснити меморіальною культурою етнічних груп, що емігрують до західних країн, синкретизмом релігійних традицій (Thalson 2006, 2), а також загальною "більшою готовністю визнати як існування насилля в суспільстві, так і того, яким чином впливає на нас отримана травма" (там само).

На запитання щодо того, чи є встановлення пам'ятника "секулярним ритуалом" чи просто "ритуальною поведінкою", відмежованою від системи вірувань, такою, що не має жодної релігійної чи магічної коннотації, можна відповісти лише дослідивши особливості кожної конкретної культури й історичні докази цього феномена, як-от фізичні пам'ятники, письмові згадки про них, усні легенди, а також топоніми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Шляпкин И. А. Древние русские кресты. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1906.
- Barrera, Alberto. 1991. "Mexican-American Roadside Crosses in Starr County" in *Hecho en Tejas: Texas-Mexican folk arts and crafts*, ed. by Joe S. Graham. Denton, Texas: University of North Texas Press, 278-292.
- Bystron, Jan Stanislaw. 1976 [1892]. *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce: wiek XVI-XVIII*. [Warszawa]: Państwowy instytut wydawniczy, Vol. II, p. 117.
- Caillouet, Jeffrey Wayne. 2005. *Roadside Memorials: A Cultural Response to Sudden Death along Pearl River County Roadways*. MA Thesis (University of Southern Mississippi).
- Churchill, Anthony Edward. 2007. *Roadside Memorials and Traffic Safety*. MA Thesis (University of Calgary).
- Clark, Jennifer and Ashley Cheshire. 2003-2004. "RIP by the Roadside: A Comparative Study of Roadside Memorials in New South Wales, Australia, and Texas, United States." *Omega: Journal of Death and Dying* 48(3): 203-222.
- Clark, Jennifer and Majella Franzmann. 2006. "Authority from Grief, Presence and Place in the Making of Roadside Memorials." *Death Studies* 30: 579-599.
- Collins, Charles O. and Charles D. Rhine. 2003. "Roadside Memorials." *OMEGA: Journal of Death and Dying* 47(3): 221-244.
- Crook, William. 1968[1896]. *The Popular Religion and Folk-Lore of Northern India*. Delhi, Munshiram Manoharlal.
- Doss, Erica. 2006. "Spontaneous Memorials and Contemporary Modes on Mourning in America." *Material Religion* 2(3): 294-319.
- Everett, Holly. 2002. *Roadside Crosses in Contemporary Memorial Culture*. Denton, TX: University of North Texas Press.
- Grainger, Roger. 1998. *The Social Symbolism of Grief and Mourning*. London/ Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Griffith, James. 1992. *Beliefs and Holy Places: A Spiritual Geography of the Pimeria Alta*. Tucson and London: The University of Arizona Press.
- Haney, C. Allen, Christina Leimer and Juliann Lowery. 1997. "Spontaneous Memorialization: Violent Death and Emerging Mourning Ritual." *Omega: Journal of Death and Dying* 35(2): 159-171.
- Hartig, Kate and Kevin Dunn. 1998. "Roadside Memorials: Interpreting New Deathscapes in Newcastle, New South Wales." *Australian Geographical Studies* 36(1): 5-20.
- Hebert, Sara. 2008. *Digital Memorialization: Collective Memory, Tragedy, and Participatory Spaces*. MA Thesis (University of Denver).
- Henzel, C. 1989 "Cruses in the roadside landscape of northeastern Mexico." *Journal of Cultural Geography* 11: 93-106.
- Kennerly, Rebecca Marie. 2005. *Cultural Performance of Roadside Shrines: A Postcultural Postmodern Ethnography*. Ph.D. Dissertation (Louisiana State University).
- Leimer, C. "Roadside Memorials: Marking Journeys Never Completed" on www.tombstonetravel.com/spont.html
- Monger, George. 1997. "Modern Wayside Shrines." *Folklore* 108: 113-114.
- Petersson, Anna. 2009. "Swedish *Offerkast* and Recent Roadside Memorials." *Folklore* 120(4): 75-91.
- Rajkovic, Zorica. 1988. "Roadside Memorial Sign for Traffic Accident Victims." *Narodna Umjetnost: Annual Institute of Folklore Research* 2: 167-180.
- Reid, Jon K. and Cynthia L. Reid. 2001. "A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma." *Death Studies* 25(4): 341-356.
- Roberts, Pamela. 2004. "The Living and the Dead: Community in the Virtual Cemetery." *Omega: Journal of Death and Dying* 49(1): 57-76.
- Ryan, J. S. 2004. "Folkloristic Ways of Looking at – and Beyond – the Recent Phenomenon of Roadside Memorials, Crosses and Floral Tributes." *Australian Folklore* 19: 52-67.
- Saccopoulos, Christos A. 1986. "Roadside Monuments in Greece." *Ekistics: The Problems and Science of Human Settlements: The Mediterranean – Response to Problems Within the Local Cultural Contexts* 53(318-319): 144-148.
- Santino, J., ed. 2004. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sebillot, Paul-Yves. 1968 [1886]. *Le Folklore de la Bretagne*. Vol. 2. Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose.
- Smith, R. J. 1999. "Roadside Memorials – Some Australian Examples." *Folklore* 110: 103-105.
- Thalson, Denis. 2006. *Individual Memorials: An Emerging Typology of Ritual Mediation through Place*. Ph.D. Thesis (Berkeley, California).
- Villareal, Sandra. 2002. *Making Place out of Space: Memorializing and Mourning Unexpected Roadside Deaths*. MA Thesis (Denver: University of Colorado).
- Vries, Brian de and Judy Rutherford. 2004. "Memorializing Loved Ones on the World Wide Web." *Omega: Journal of Death and Dying* 49(1): 5-26.
- Wagner, Deborah Lynn. 2008. *Death, Memory, and Space: A Rural Community Response to Roadside Memorials*. MA Thesis (University of Texas).
- Walhouse, M. J. 1878. "On Non-Sepulchral Rude Stone Monuments." *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 7: 21-43.
- Weir, Daniel. 2002. *No Place to Die: the Poetics of Roadside Sacred Places in Mexico*. Ph.D. Dissertation (San Diego State University).